ПУБЛІКАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-15
УДК 930.2:82-94Шміт.03=161.2:355.257.7"1914/1918"

М. Є. ДОМАНОВСЬКА, канд. історичних наук,
доцент кафедри українознавства
e-mail: marina.domanovska@karazin.ua; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4287-7620
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
площа Свободи, 6, м. Харків, 61002, Україна

М. А. КУРУШИНА, канд. філологічних наук,
доцент кафедри українознавства
e-mail: maryna.kurushyna@karazin.ua; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4265-5078
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
площа Свободи, 6, м. Харків, 61002, Україна

ФЕДІР ШМІТ. ВРАЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНОГО (ЧАСТИНА ІІ)

(переклад з російської: Марини Домановської, Марини Курушиної, продовження)

Актуальність публікації джерела. Текст є другою і останньою частиною перекладу з російської оповідей про перебування в німецькому полоні Федора Шміта (1877–1837), опублікованих у харківській газеті «Южный край» у січні 1915 р.[32] Відомий візантиніст, археолог, музеєзнавець, декан історико-філологічного факультету Харківського університету Федір Шміт одразу після повернення з Німеччини презентував свої спогади, які є важливим джерелом особового походження і доповнюють біографію вченого цікавими деталями й спостереженнями. Емоційний і хаотичний виклад цілком відповідає позиції і моральному стану підданого Російської імперії щодо оцінок причин і початку Великої війни, утім, вчений щиро вдячний німецьким колегам за тимчасовий прихисток, можливість продовження наукових студій і сприяння його обміну на німецького офіцера.

Мемуарні публікації Федора Шміта донедавна залишалися поза увагою дослідників, тому їхній переклад українською удоступнює широкому загалу важливе джерело з історії Першої світової війни і Харківського університету[33].

Ключові слова: Федір Шміт, Харківський університет, Перша світова війна, Берлін, полон, спогади, «Южный край».

Як цитувати: Домановська М.Є., Курушина М.А. Федір Шміт. Враження військовополоненого (Частина ІІ). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2025. Вип. 41. С. 165-175. https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-15

In cites: Domanovska M.E., Kurushyna M.A. (2025). Fedir Schmidt. Impressions of a prisoner of war (Part II). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine.*

[32] Перша частина: Домановська М.Є., Курушина М.А. Федір Шміт. Враження військовополоненого. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2025. Вип. 40. С. 140-151. DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-15

© Домановська М. Є., Курушина М. А., 2025

[33] Авторки висловлюють щиру вдячність колективу Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за створення цифрового архіву газети «Южный край» (доступний за посиланням: https://back2news.karazin.ua/).

©М. Є. Домановська, М. А. Курушина, 2025
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences», Issue 41, (165-175), https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-15 (in Ukrainian)

***

«Враження військовополоненого» публікуються вперше, у хронологічному порядку, в перекладі українською мовою. Уривки тексту, який неможливо прочитати в газетних публікаціях, позначено як [пропущено].

Южный край. 25 січня (7 лютого) 1915 рік. № 12509. С. 6.

Враження військовополоненого.
V.

Особам, які творять німецьку громадську думку, було надзвичайно просто налаштувати її на бажаний тон ненависті та зневаги до Росії. Не така проста була справа, коли розмова зайшла про Францію та Англію. За всієї показної зневаги до Франції Німеччина не може збутися ані французьких мод, ані наслідування французів у сфері літератури та мистецтва, ані використання французьких винаходів, ані підробки французьких товарів. Виставити французів варварами й дикунами, нижчою расою, яка має бути підкорена під ноги німецького імператора, — було складно. Ще складніше було уявити такими варварами англійців: надто нещодавно вся німецька преса повинна була за наказом влади (у Німеччині, адже преса все робить за наказом влади, особливо в питаннях іноземної політики) сурмити про кревність британського й німецького народів, про культурну їхню єдність, про родинні зв'язки, що поєднують царські доми.

Водночас було визнано необхідним викликати ненависть до французів та англійців. На тому, що Німеччина, мовляв, не хотіла війни, що на Німеччину напали, що Німеччина стала жертвою мерзенної світової змови, – на цьому можна було зіграти лише спочатку. Народ німецький кинувся в бій, усі як один, безсумнівно тому, що щиро вважав свою справу справедливою і нічого не знав про войовничі задуми берлінського і віденського генеральних штабів. Рано чи пізно, однак, попри всі цензурні заборони, народ мав дізнатися – хоча б з парламентських промов «союзних» італійських міністрів – про те, що вбивство австрійського спадкоємця престолу було лише зачіпкою, навіть не приводом, оголосити війну Сербії, що похід проти Сербії був вирішений ще 1913 року, що всі наслідки цього походу (тобто війна з Росією та Францією) були передбачені, що Німеччина сподівалася тепер, у 1914 р., захопити Росію та Францію зненацька та непідготовленими. Все це німецький народ повинен був дізнатися – так треба було завчасу народ цей розлютити настільки, щоб він уже не захотів знати правду тоді, коли ця істина стане явною.

Основний прийом був проти Франції та Англії той самий, що проти Росії. У газетах з'явилися передусім свідчення очевидців, у яких ішлося, що Франція перебуває у стані цілковитої анархії і що англійські «найманці» згодні в мирний час отримувати свою платню, але рішуче не згодні воювати. Виходило, що ворог зовсім не страшний.

Але ворог бридкий. Воювати він не може, він зазнає поразку за поразкою, він буде повністю розбитий і знищений, але він може ґвалтувати й мучити тих нещасних мирних німецьких громадян, які йому підвладні. Про те, як поводяться у Франції та Англії з німецькими підданими, розповідалися в німецьких газетах жахи. Газети волали про помсту. Газети просили німецький уряд вжити не менш суворих заходів проти французів і англійців, які проживали в Німеччині; якщо вже не можна через німецьку добродушність розстріляти всіх цих французів та англійців, то їх необхідно посадити у в'язницю, у концентраційні табори й піддати найсуворішому режиму. Англійців треба неодмінно замкнути в якійсь стайні... Німецький уряд «завважив» на газетні крики навіть у тій частині, яка стосувалася стаєнь: він

розпорядився для розміщення англійців виділити величезні стайні іподрому в Рулебені[34], неподалік Берліна! Берлінці сміялися, що дешевше було би побудувати нові бараки, аніж псувати рулебенські стайні і пристосовувати їх для житла, але тоді зникла б уся сіль арешту англійців.

Злобу до англійців та французів газетам безсумнівно вдалося розпалити. Але цієї злості вистачило б ненадовго. Потрібно було перед народом морально виправдати війну.

Для цього німецький уряд мобілізував своїх дипломатів та своїх професорів.

Дипломати написали «білу» книгу. Я припускаю, що про цей дивовижний твір канцелярії німецького канцлера російська публіка вже знає достатньо, так що я можу не витрачати на неї слів. Канцлер у промовах та дипломатичних циркулярах потім доповнював дані «білої» книги. У Німеччині є люди, які стверджують, ніби канцлер сам вірить у те, що говорить; я вважаю, що це наклеп. Але все одно, вірить він чи не вірить – маса вірила і частково вірить досі.

Утім, німецька преса перестала останнім часом так аж надто наполягати на повній невинуватості Німеччини та Австрії у виникненні війни. Викриття французьких, англійських і російських дипломатичних публікацій та промови італійських міністрів Саландри[35] і Джолітті[36] в німецькій пресі не знайшли хоч якогось повного викладу – усе неприємне було зустрінуто мовчанкою. Але, звичайно, не можна було мати впевненості в тому, що всі ці негаразди так і залишаться невідомими публіці. І, щоб не опинитися в безглуздому становищі, німецький уряд через газети виставив нову теорію: зовсім не важливо, хто почав нинішню війну: оскільки війна була неминуча, то не грішно було й почати, і викликати її в той момент, коли це було зручно Німеччині, а не вичікувати того часу, коли війна буде зручна ворогам.

Потрібно було, отже, довести, що війна була неминуча, і при цьому була неминуча не внаслідок горезвісного прусського мілітаризму, який тримав усю Європу в страху перед бісмарковим броньованим кулаком[37], а внаслідок якихось інших причин. Потрібно було з'ясувати причини і неодмінно так, щоб вони послужили до більшого звеличення Німеччини. Створення цієї ідеології війни, що розгорілася, було покладено на німецьких професорів. Вони заходилися виконувати завдання завзято... надто завзято.

Коли я поїхав з Німеччини, я мав залишити в Берліні всі свої рукописи, зокрема свої записники. У них я протягом п'яти місяців заносив усі доступні мені дані про професорську військову діяльність, тому що діяльність ця представляє величезний історичний і соціальний інтерес. Справді, коли маєш справу зі статтями професійного журналіста, то знаєш, що автор живе моментом і для моменту, що автору доводиться поспішати, щоб встигати за кінематографом життя, що ніколи йому замислюватись і вдумуватись. Коли читаєш статті, навіяні урядом, то нема чого чекати неупередженості та всебічності, бо цілком зрозумілі цілі, яким ці статті мають служити. Інша справа, коли у ваговитому щомісячнику або в публічній лекції висловлюється прославлений учений, один із вождів умів, Оствальд[38], чи Трейчке[39], чи

---

[34] У таборі Рулебен, побудованому на іподромі в передмісті Берліна, перебували 4,5 тис. британців, багато з яких на початку війни опинилися в Німеччині й були інтерновані.

[35] Антоніо Саландра (1853–1931) – прем'єр-міністр Італії 1914–1916 рр.

[36] Джованні Джолітті (1842–1928) – прем'єр-міністр Італії 1911–1914 рр.

[37] Отто фон Бісмарк (1815–1898) – міністр закордонних справ (1862–1890) і прем'єр-міністр Пруссії (1862–1890), бундесканцлер Північнонімецького союзу (1867–1871), перший райхсканцлера Німецької імперії (1871–1890). За жорсткі методи ведення державних справ набув прізвисько «Залізний канцлер».

[38] Ймовірно, йдеться про Вільгельма Фрідріха Оствальда (1853–1932) – фізика, хіміка, філософа, лауреата Нобелівської премії з хімії 1909 року. Професор Ризького політехнічного училища (1882–1887), Лейпцизького університету (1887–1906). Член-кореспондент Петербурзької АН (1895). Автор «енергетичної» теорії, одного з різновидів «фізичного» ідеалізму.

[39] Генріх фон Трейчке (1834–1896) – німецький історик, літературний критик, автор «Історії Німеччини в XIX столітті» в 5 томах, політик.

Вілламовіц-Меллендорф[40]: тут висловлюється сама німецька культура устами найкращих своїх представників. Про ці виступи розумових корифеїв Німеччини вже не можна, власне, говорити трохи, без точної вказівки імен і без точних цитат. Весь цей точний матеріал був мною зібраний у згаданих записниках. Але – на жаль! – він залишився в Берліні, а пам'ять моя ненадійна, і мені доведеться кількома рядками викласти матеріал, якого не осягнути у великій статті.

Німецькі вчені поставили двояку мету: виправдати цю війну і виправдати війну взагалі. Цю війну вони спочатку виправдали тим, що вказали на низку етичних моментів, що спонукали до війни німецький уряд: не можна було залишити без покарання вбивство ерцгерцога Франца-Фердинанда сербами (маленьке підтасовування[41]: вбивці були серби, але сербська держава до чого тут? Сербів-убивць стратили, а сербській державі оголосили війну), не можна було лишити в біді союзну Австрію (знову маленьке підтасовування: союзна угода, за заявою італійських дипломатів, має не наступальний, а оборонний характер), необхідно було захистити німецький світ від слов'янського засилля (третє підтасовування: Австрія великою мірою – слов'янська держава, і боротьба між Австрією і Росією – «суперечка слов'ян між собою»).

Але війна Австро-Німеччини з Росією невдовзі стала війною всіх проти Німеччини. Сербо-австрійська суперека незабаром зовсім відійшла на другий план настільки, що про неї мало не забули зовсім. Німецькому народу довелося переконатися, що ніде, крім, хіба що, Туреччини (та й там сумнівно), симпатіями Німеччина не користується. Англія йде проти Німеччини. Італія (союзник!) насилу стримується, балканські держави лише чекають сигналу, щоб стати на бік Сербії (за винятком однієї Болгарії), Данія — нейтральна лише зі страху. Голландія також. Чим спричинена вся ця ненависть? Вороги Німеччини хором відповідають: прусським мілітаризмом, прусською системою нескінченного озброєння, яка дихати не дає решті народів Європи, тримає їх у постійному страху, змушує їх витрачатися на озброєння.

Проти цього звинувачення виступили німецькі вчені. Насамперед вони проголосили всі ці скарги на прусський мілітаризм удаваними. Вони запевняли, що війна спричинена загальною заздрістю до успіхів німецької техніки та німецької торгівлі, тобто що вороги (особливо Англія) спонукані були до війни промислово-торговельною конкуренцією. Такий суто матеріальний мотив німецькі вчені вважали неприпустимим та аморальним. Вони заявили, що Франція та Англія (про Росію не говорилося) назавжди зганьбили себе, виступивши проти Німеччини. І оскільки і Франція, і Англія – країни вільні, у яких громадська думка має вирішальний вплив на урядову політику, то зганьбило себе і французьке, і англійське суспільство.

Щоб висловити цьому суспільству свою зневагу, німецькі вчені оголосили про свою колективну відмову від французьких та англійських учених дипломів та орденів. Не всі німецькі професори підписали цю заяву, але ті, які не підписали, особливого галасу не підняли й голосно не протестували.

Дорікнувши ворогам передусім у нечесності, німецькі професори від мілітаризму, проте, не відмовилися. Але вони дійшли висновку, що й мілітаризм може служити ad majorem Germaniae gloriam[42]. Насправді, французька та англійська культура характеризуються індивідуалізмом. Кожній людині гарантована найбільша можлива свобода, кожен може розвивати свою особистість, слідувати своїм нахилам і додержуватися своїх інтересів. Німецький філософ Ніцше[43] теоретично обґрунтував цей індивідуалізм і довів його до крайності, до вчення про надлюдину, якій усе дозволено.

---

[40] Ульрих фон Вілламовіц-Меллендорф (1848–1931) – відомий німецький філолог-класик, історик античної культури, філолог-класик, професор Берлінського університету, академік.

[41] В оригіналі «передержка». Автор, очевидно, уживає картярський жарґон.

[42] З лат.: заради більшої слави Німеччини.

[43] Фрідріх Вільгельм Ніцше (1844–1900) — німецький філософ, психолог і класичний філолог, представник ірраціоналізму. Його часто називають натхненником філософського та літературного екзистенціалізму і пізніше постмодернізму, він є автором концепції надлюдини через гостру критику християнства.

Франко-англійський індивідуалізм, на думку німецьких професорів, проте, уже перевершено: наступний вищий щабель культури характеризується організацією. І цю саму організацію засвоїли й німці: кожна окрема людина в теорії вільна, але добровільно жертвує своєю свободою або принаймні обмежує її в інтересах колективної особи держави. Вищий щабель розвитку державної особи – наддержаві, якій усе дозволено так само, як Ніцше все дозволяв надлюдині. Німеччина колись розпалася на масу окремих держав – і об'єдналася, це було її правом, і вона мала об'єднатися, навіть якби для цього довелося пограбувати не лише Австрію, Данію та Францію, але й увесь світ. Сербія розділена між кількома державами й хоче об'єднатися – вона не насмілюється, бо її об'єднання може загрожувати могутності Німеччини. Бельгія має намір захищати свій нейтралітет від Австрії та Франції – це добре: але Бельгія захищає нейтралітет від Німеччини – це погано. Туреччина виступає проти Росії, утягнута до війни Німеччиною – це добре; Японія виступає проти Німеччини, спонукана до того Англією – це дуже погано, Англія зрадила білу расу тощо. Німеччині все дозволено, тому що вона – наддержава: кожен вчинок Німеччини моральний і по суті добрий, тому що інтереси Німеччини збігаються з інтересами світової культури. Усе, що корисне Німеччині, веде до блага всього людства.

Мілітаризм Німеччини – вираження німецької культури. Ним Німеччина може пишатися. Його Німеччина має всіляко плекати, бо мілітаризм – організація. З часів великих Бісмарка та Мольтке[44] весь німецький народ пройшов через велику школу армії і вийшов із цієї школи могутнім і морально сильним. Він розіб'є всіх ворогів, знищить та підкорить їх. «Ми хочемо перемогти, ми повинні перемогти й ми переможемо» (Wir wollen siegen, wir müssen siegen und wir werden siegen).

А коли німці переможуть усіх, що тоді? Який ідеал, якого прагне Німеччина?

(Продовження далі).

Проф. Ф. І. Шміт

Южный край. 27 січня (9 лютого) 1915. № 12512. С. 4.

Враження військовополоненого.

VI.

Ось ці мрії німецьких керівних голів про майбутнє жахливі; ані шанувальники, ані навіть вороги Німеччини не очікували, що вони будуть такими. Виявилося, що «в країні поетів та мислителів» («das Land der Dichser und Denker») немає ідеї і немає ідеалу. Затіяно колосальну боротьбу, поставлено на карту все, що досягнуто десятиліттями завзятої праці, а заради чого? Говорять: заради світового панування, заради урочистостей німецької раси. Коли Німеччина переможе Росію, вона забере в неї Фінляндію та віддасть її Швеції; вона приєднає до себе Прибалтійський край; вона віддасть російську Польщу Австрії; вона віддасть Бессарабію Румунії; вона віддасть Крим та Кавказ Туреччині. Коли Німеччина переможе Францію, вона забере в неї французьку Лотарингію і приєднає себе; Бельгія стане такою саме імперською провінцією (Reichland), якою після війни 1870 р. став Ельзас. Коли Німеччина переможе Англію, вона знищить англійський флот, звільнить від англійського панування Ірландію, Єгипет. Трансвааль та інші частини південної Африки, Індію, візьме собі частину британських колоній. Коли Німеччина переможе своїх ворогів, вона змусить приєднатися до Німецької імперії і Швецію, і Норвегію, і Голландію, і Данію, німецька стіна відокремить Росію від західної Європи. На півдні така саме стіна утворюється з тісно пов'язаних з Австрією Румунії, Болгарії, Туреччини. У Туреччині та Персії розпочнеться ера мирного проникнення німців. Німці ж розпочнуть пробудження Китаю, який загрожуватиме Сибіру й далекосхідним російським володінням. Зрештою. Америка, у якій після перемоги Німеччини має переважати

[44] Гельмут Карл Бернхард фон Мольтке (1800–1891) — німецький державний і військовий діяч, прусський і російський генерал-фельдмаршал, багаторічний начальник Генерального штабу Королівства Пруссія. Разом із Отто фон Бісмарком і Альбрехтом фон Рооном вважається одним із засновників Німецької імперії.

німецький вплив, стане останньою ланкою того залізного ланцюга, яким буде прикутий норовистий російський ведмідь. Росія буде абсолютно у владі Німеччини та її союзників і повинна безсуперечно виконувати всі накази, що йдуть з Берліна.

Такий ідеал. Ідеал цей сформулював не відставний гвардії майор, а знаменитий хімік Оствальд[45], отримав підкреслену санкцію не менш знаменитого дослідника природи Геккеля[46]. Мріяння Оствальда спричинили протест з боку Лейпцизького університету, але не тому що Лейпцизький університет принципово вважав неприйнятними такі канібальські апетити Оствальда, а тому що вважав заяву Оствальда нетактовністю, яка може посіяти тривогу в Скандинавських країнах. Протест Лейпцизького університету, звичайно, був колосальною нетактовністю, набагато неймовірнішою, ніж особиста заява Оствальда: університет колективно засвідчив, що ідеологічні очільники сучасної Німеччини навіть мріяти ні про що інше не можуть, як про насильство, насильство та насильство.

Проповідується насильство заради насильства. Адже яка може бути мета у всіх тих проєктів, які висунули Оствальд та інші? Кому від реалізації цих проєктів буде яка користь? Зрозуміло, що переможені постійно прагнутимуть того, щоб скинути німецьке ярмо, і Німеччині доведеться постійно докладати величезних зусиль, щоб тримати весь світ у покорі. Зрозуміло, що після здійснення німецького світового панування, Молоху мілітаризму доведеться приносити дедалі більше грандіозні жертви і грошима, і людьми. Зрозуміло, що рано чи пізно стане неминучою нова Світова війна всіх проти Німеччини, після неї ще нова, поки, нарешті, виснажена Німеччина не буде роздерта і знищена доведеними до відчаю народами землі.

А користі Німеччина зі свого панування не матиме жодної. У кращому разі: набудує ще фабрик, ще пароплавів, розбагатіє. Хто розбагатіє? заводчики, банкіри! а народ німецький буде більш ніж зараз крутитися як білка в колесі, у нездоровій каторжній праці, оплачуючи величезні кредити на армію і флот, без просвітку надії на краще майбутнє, без ідеалу, який би прикрашав життя і наповнював би його сенсом. Державне насильство, ставши самоціллю і політичною програмою, передусім найбільше тиснуло би на той же німецький народ.

Усі ці – досить вагомі, мені здається – міркування не були висловлені, наскільки я знаю, в жодній газеті. Не були висловлені, можливо, лише тому, що в Німеччині здійснено попередню цензуру газет з нечуваною строгістю: цензура не викреслює з готового газетного номера повідомлення, які вона вважає за воєнним часом недоречними і небажаними, а переглядає статті й телеграми до верстування номера, причому нерідко вставляє від себе бажані їй статті або зобов'язує редакцію вмістити статтю на певні теми та певного спрямування. Зітерлися партійні відтінки газет – усі стали урядовими. Жодна газета не наважилася щось заперечити Оствальду. Але в приватних розмовах звичайні німці, що належать до робітничого класу, висловлювалися дуже відверто.

Говорять, ніби висловлювалися думки про безцільність справжньої війни і в комісії райхстагу, яка обговорювала останні військові кредити в 5 мільярдів марок. Засідання комісії були секретні, і перевірити чутки, що гуляли Берліном, не було жодної можливості. Говорять, що багато депутатів надзвичайно різко засуджували безглуздість насильства заради насильства й хотіли голосувати проти кредитів, і що довелося їм нагадати про те, що вони в запасі й перебувають у розпорядженні військової влади, яка може... та ін. Не знаю, наскільки все це так. Факт, принаймні той, що в публічне засідання райхстагу райхсканцлер з'явився в генеральській формі (видовище було, говорять, дивовижне), а депутати у формі унтер-офіцерів і підпоручиків запасу, і всі ці унтери й підпоручики голосували точно за генеральським наказом; проти кредитів голосував єдиний цивільний серед депутатів-соціалістів, саме Лібкнехт – його військове начальство не могло вислати за непокірність туди,

[45] Див. : прим. 7.

[46] Ернст Геккель (1834–1919) — німецький біолог і філософ. Виявив, описав і назвав тисячі нових видів, створив карту генеалогічного дерева, що стосується всіх життєвих форм, і увів до наукового обігу біологічні терміни, зокрема тип, філогенез, екологія і царство Найпростіші.

звідки не повертаються. Через кілька днів (або тижнів – я вже не пам'ятаю) після засідання райхстагу зібрався французький парламент, і німецькі газети з подивом та заздрістю відзначили, що французькі депутати-воїни всі з'явилися на засідання в цивільному!

Війна – страшне лихо. Тягарем вона лягає на весь народ. Народ несе цей тягар легко, легко приносить найтяжчі жертви, якщо йому зрозуміла ідея, за яку він воює. Німецький народ тріумфував у 1813 році, коли потрібно було звільняти батьківщину від Наполеона I: німецький народ захоплено воював у 1870 р., бо метою було відновлення у правах на прирейнські провінції Німецької імперії, що зароджувалася. Тепер ідейних мотивів немає. Поки народ вірив, що не задуми берлінських та віденських честолюбців, а заздрість та ненависть згуртованих ворогів спричиняли війну, він захоплено йшов захищати батьківщину. За світове панування німецьких банкірів, фабрикантів і купців народ, мабуть, боротися й не захоче: перемога у війні обіцяє ще гірше зло, ніж поразка. Тягар мілітаризму тисне на німецькі плечі дуже сильно, і збільшувати цей тягар умисне народу не захочеться.

Не треба забувати, що тягар це не лише економічний, а й моральний. Економічний тягар важчий для нижчих класів, моральний важчий для вищих. Фабричному робітнику не дивно бути знеособленою частинкою маси, робити те, чого він осягнути і зрозуміти не може. Але художнику, письменнику, вченому, адвокату стати анонімним солдатом, здоров'я та саме життя якого до уваги не беруться, таланти та знання якого зовсім не цінуються, розум і воля якого підпорядковані залізній дисципліні, – тяжко. Німецькі газети розповіли анекдот про професора-юриста, який став денщиком у якогось не дуже розумного поручика і був арештований за те, що погано чистив чоботи свого патрона. Німецькі карикатуристи зобразили депутата райхстагу, який стоїть наввипинки перед унтерофіцером і проситься у відпустку до Берліна, щоб взяти участь у сесії. Один з воєнних кореспондентів дуже смішно розповідав, як рядовому такому-то, відомому письменнику, було наказано реквізувати у французькому селі свиней, і як невміло рядовий виконав цей наказ і став посміховиськом своєї роти... І серед освічених класів німецького суспільства захоплення мілітаризмом не надто сильне. Але організація тільки тоді добра й корисна, коли вона (с. 5) вміє використовувати повністю можливості всіх і кожного, а не рівняє всіх, роблячи всіх однаково гарматним м'ясом.

Як іноземець, я, зрозуміло, не міг отримати повну й достовірну у всіх подробицях картину настроїв німецького народу зараз. Багато хто ухилявся від розмов зі мною на цю тему, говорячи: «я вважаю патріотичним обов'язком на весь час війни відмовитися від особистих розумувань». Інші вважали за потрібне афішувати мені офіційний оптимізм і шовінізм. Треті висловлювали вищевикладені думки, але я не можу судити, наскільки ці думки поширені в суспільстві. Я записую свої враження, не маючи можливості їх перевірити об'єктивно. Я наголошую на цьому, щоб нікого не ввести в оману.

(Завершення далі).

Проф. Ф. І. Шміт.

Южный край. Четвер. 29 січня (11 лютого) 1915 року. № 12516. С. 5.

Враження військовополоненого.

VII.

Мобілізація відбулася в Німеччині дуже швидко і зразково. Закінчувалась вона вже під грім перших перемог, у Бельгії. Льєж, Брюссель, Намюр... передові загони німецької кінноти під Парижем... бомбардування Лібави... перемоги за перемогами, сюрприз за сюрпризом! Легендарні 42-сантиметрові мортири, «цепеліни», підводні човни! А потім Мазурські озера й болота, Сольдау! Десятки тисяч полонених, гармати, кулемети! Ура! ура! Незабаром Париж буде взято, і війна з Францією буде завершена, перш ніж клишоногий російський ведмідь встигне піднятися на задні лапи! А там всю армію буде перекинуто на східний кордон, і почнеться тріумфальна хода на Варшаву, на Москву, на Петроград! Ура! ура! ура!

З Росією впоратися легко. Росія не має ані армії, ані зброї, ані грошей. А головне: у Росії неодмінно спалахне революція. Це добре, бо німецька армія серйозного опору не

зустріне. Але це й недобре, тому що не буде з ким підписувати мир. Росія – не Франція 1871! У Росії настане абсолютна анархія, і, мабуть, німецькій армії доведеться встановлювати там порядок. Ну що ж! доведеться надати Росії і цю послугу, щоб досягти тривкого миру «на вигідних для Німеччини умовах».

Як далеко доведеться заходити в Росії? До Варшави – ні, треба далі: адже Варшава біля самого кордону. До Москви – але, по суті, чи можна бути впевненим, що якийсь Східний Сибір захоче зважати на німецьку перемогу під Москвою. Втім, із Сибіром впораються японці. Адже японці – «німці Сходу», учні німецьких генералів; вони неодмінно нападуть на Росію з тилу й відберуть у неї тихоокеанське узбережжя. Потрібно взяти Москву спочатку. Потім, можливо, доведеться йти на Петроград, але це вже буде лише прогулянка. А втім, там видно буде. Поки що треба робити те, що потрібно моментом – громити французів та росіян, де тільки можна їх змусити битися. Ура! ура! ура!

Війна незабаром скінчиться. Хто хоче мати залізний хрест, повинен поквапитися записатися до добровольців. Біда! вакансій немає в полках! Треба утворити нові й нові полки: хто ж захоче сидіти вдома, коли інші мають здобутки й хапають чини та ордени!

Таким був настрій Німеччини в перші тижні війни. Таким він принаймні здавався спостерігачеві-іноземцю за газетними статтями, за маніфестами уряду, за демонстраціями натовпу, за підслуханими на вулиці або в кав'ярні розмовами, розмовами зі знайомими. Загальна впевненість у негайній блискучій перемозі була така велика, що втратили голову навіть ділові люди. Росіяни, які мали акредитиви, не могли за акредитивами отримати гроші в німецьких банках, бо їм говорили: «Чого вартий ваш акредитив, якщо наші війська вже підходять до Москви, і якщо ваш московський банк не сьогодні-завтра буде секвестрований нашою владою!». Одного з російських консулів, який був заарештований у Берліні й отримав самотинне ув'язнення у військовій в'язниці Темпельгоф, начальник в'язниці гвардії майор фон-Буссе (я згадую про чин і прізвище цього штаб-офіцера, щоб читач міг гідно оцінити його вислів), іронічно втішав тим, що сидіти у в'язниці консулу доведеться недовго, тому що всій війні скоро кінець: «Адже ми вже в Сувалках!». Консул не без здивування заперечив на те, що Сувалки знаходяться зовсім поблизу прусського кордону, і що зайняття Сувалок особливих надій на швидке закінчення війни не дає; гвардії майор фюн-Буссе більше вже не намагався втішати російського консула і вважав за краще зганяти свою злість на його дружині…

Переможні вигуки, з одного боку, і шпигуноманія, з другого, – ось характеристика настрою Німеччини в перші дні війни. Німці скрізь бачили шпигунів, особливо російських шпигунів, і намагалися їх ловити всюди. Уряд ловитву шпигунів всіляко заохочував, навіть закликав населення допомагати в цій ловитві. У результаті: така маса трагічних та комічних анекдотів, що ними можна було б наповнити цілу книгу. У Бреславлі в перший день мобілізації по всьому місту були розклеєні оголошення коменданта, що стільки-то російських шпигунів за вироком воєнного суду були розстріляні; оголошення ці стереотипно повторювалися майже щодня. Російські шпигуни зодягалися сестрами милосердя, ченцями, торговками, монтерами. Російські шпигуни навмисне обирали в готелях кімнати навпроти телеграфії, щоб перехоплювати телеграми (я сам був під цією підозрою та досі добре не розумію, чому і як трапилося, що мене лише прийшли заарештовувати, але не заарештували і не розстріляли). Російські шпигуни вже за десять років до війни купили собі вілли поблизу залізничних мостів та вузлів. Російські шпигуни під виглядом монтерів залізли на вежу центрального телеграфу. На щастя, тільки всі ці російські шпигуни виявилися надзвичайно незручними – їх усіх переловили й розстріляли, перш ніж вони встигли щось зіпсувати…

Не лише шпигунів треба ловити – росіяни здійснюють відчайдушні спроби дістати грошей із Франції. Зрозуміло, що Росія не має золота; ясно, що французи надішлють до Росії золото. Але як? Якщо залізницею не можна, то ясно, що золото переправляють в автомобілях. Ловіть французькі автомобілі! І були влаштовані засідки (с. 6) й застави, кожен автомобіль зупиняли всілякі добровольці на кожному кроці. Австрійського генерала, який поспішав з найважливішими документами з Відня до Берліна, було затримано чи не на добу. Австрійська графиня була застрелена дорогою. Життям поплатилися й деякі німецькі офіцери, які не

захотіли зупинятися на будь-який погук. Довелося німецькому уряду бити відбій: усі французькі автомобілі вже виловлені, вісімдесят мільйонів французького золота секвестровано; Німеччиною роз'їжджають тільки німці, зась когось затримувати!

(Завершення далі).

***Проф. Ф. І. Шміт.*Южный край. Субота. 31 січня (13 лютого) 1915 року. № 12520. С. 5.**

Враження військовополоненого.

VIII.

У настрої, що вичерпується вигуками: «Ура! Лови! Бий! Ура!» – у такому настрої тривало перебувати народ не може. Гострий психоз повинен минути під впливом невдач, втрат, усіх тих збитків, які приносить із собою хоч трохи тривала війна. Про невдачі чи поразки німецький народ довго нічого не дізнавався: досі пересічний німець переконаний, що Бельгія була завойована майже без зусиль. Але появу російських військ у Східній Пруссії приховати було неможливо. Припустимо, росіяни зі Східної Пруссії були вигнані, проте виявилося, що проникнення ворога на німецьку територію не неможливо. А потім – потім почалися місяці суцільних, щоденних німецьких перемог, щоденних найжорстокіших поразок котрогось із ворогів Німеччини. Проте німецькі війська вперед не рухалися. А якщо просунуться вперед – адже під саму Варшаву підходили! ура! – то буває, що дуже поспішно треба йти назад.

[…]

Видно, вся ця війна не така легка, як здавалося. Звісно, «ми переможемо»; але війна може тривати, перемога коштуватиме дорого. Потрібно протриматися (durchhalten). Переможе той, хто має більше витримки. Сам Гінденбург сказав: «Переможе той, у кого нерви міцніші». Зрозуміло, що довше витримає німецький народ, дисциплінований, свідомий, багатий. «Ми хочемо перемогти, ми маємо перемогти, ми переможемо». Ура! ура! ура!

Тільки от погано, що вивезення німецьких товарів припинилося, але на вивезення розрахована вся колосальна німецька промисловість. Промисловість цілком зупинилася. Ну це нічого; заводи та фабрики мали зупинитися, адже робітників призвали на військову службу. А ті робітники, які залишилися на волі, для них знайдеться робота на заводах, що працюють на військове відомство.

Погано, звичайно, і те, що ні в кого немає грошей; що крамниці не торгують, що на вікнах крамниць навіть «Під липами» подекуди, а в інших частинах міста у великій кількості з'явилися написи: «здається в оренду негайно». А ті крамниці, де цих зловісних написів ще немає, теж ледве тримаються. Але для їхньої підтримки існують свої прийоми: перед Різдвом, наприклад, зовсім штучно настрій публіки був піднятий особливо гучними офіційними переможними вигуками. Уряд про всіх дбає...

Недобре, що гасу немає. Ані російського, ані австрійського гасу не підвозять. Водночас саме в робочих кварталах гасове освітлення надзвичайно поширене, негайно замінено електричним або газовим бути не може, і доводиться бідноті сидіти в темряві вечорами, а вечори довгі взимку…

Недобре, що хліба мало. Не вистачить, мабуть, до нового врожаю, як не намагайся не марнотратити. Худобу годувати нічим, бо корм для худоби ввозився з Росії, і доведеться худобу порізати тепер же, а м'ясо приготувати про запас, бо якщо худобу годувати зерном, то зерна на людей не вистачить. Та хліба може й так не вистачити. Значить: зась пекти хліб із чистого борошна! зась пекти тістечко! зась випікати свіжі булочки до ранкової кави! Зась – інакше будемо карати, та й по-німецьки! Марципани розводити не будемо.

Погано, що все здорожчало, попри те, що уряд встановив примусові максимальні ціни на всі предмети першої необхідності. Виявляється, що навіть

прусський уряд не може на власний розсуд скасувати основні закони економічного життя. Виявляється, що обов'язкові постанови можуть залишитися нездійсненними.

Недобре, зрештою, те, що і у воєнний час кожному їсти хочеться. Дурний народ геть не може зрозуміти, що не можна імператору Вільгельму відмовитися від пишного виїзду, ну, хоч би в Париж! Як би він зумів опорядити цей виїзд! Яку б він приголомшливу історичну промову сказав з цього приводу! Скільки б він орденів роздав! «Imperator mundi»! Як би він покарав англійців, які насмілилися посміхатися, бачачи, як він пнеться! Як би він покарав... так, усіх би покарав! у баранячий ріг би зігнув! загнав би, куди Макар телят не ганяв!

А цей безглуздий народ їсти хоче й не розуміє ідеалу всесвітнього панування Німеччини. Цей дурний народ нарікає. У промислових колах Саксонії доводиться мало не військову диктатуру встановлювати. Якісь там соціалісти бунтувати надумали. І не офіційні соціалісти – ті також заразилися «патріотичним» імперіалізмом. Ті, дякувати Богові, у «Vorwârts» (з нім.: вперед) проповідують священну війну проти Росії на захист «німецької культури», кричать «ура!», коли їм наказують, справно отримують хрести, чини тощо. А ось неофіційні соціалісти бунтують. Ну й генерали, звичайно, зуміють із ними впоратися. Якось протримаємося...

Якось протримаємося! Таке було, коли я виїжджав з Берліна, панівний настрій тих кіл, з якими мав зносини. Газети, як і раніше, щодня сурмили про перемоги. Якщо німецьких перемог не вистачало, розповідалося про австрійські й турецькі перемоги. Так, ось, біда з союзниками! Австрійці принаймні гладко пишуть реляції: переможуть росіян і зараз же відступлять; коли росіяни їх наженуть, вони їх знову переможуть і знову відступлять. А турки такі реляції пишуть, що нічого не зрозуміти – навіть передруковувати ніяково!

Аби тільки протриматися! Про вступ до Варшави, не те що про Париж, більше розмов не чути. Немає розмов і про знищення ворогів. Про нього говорить у щоденних своїх промовах один тільки імператор Вільгельм, який, як і раніше, роз'їжджає (німці давно вже прозвали його «der Reisekaiser», мандрівним імператором), розпоряджається і клопочеться (ці особисті розпорядження імператора призвели до конфлікту з начальником генерального штабу Мольтке), прагне ефектних виступів і гучних красивих фраз.

Такий імператор, звісно, – сила. Тим більше, що монархічні почуття надзвичайно сильні в серцях пересічних німців. Але одних монархічних почуттів мало на сьогодні для того, щоб перемогти. Мало й одного озлоблення на ворогів. Перемагає найвищий ідеал. Німецький ідеал насильства виявився надто убогим – він не задовольняє й самих німців. Самі німці стогнуть під тиском мілітаризму. Самим німцям хочеться міцного світу, а міцний світ може бути заснований лише на справедливості. Якби навіть Німеччина перемогла тепер, то була би піррова перемога, це було би страшне нещастя для всього світу, нещастя і для Німеччини. Але Німеччина не переможе. Вона надто високо цінує себе, вона надто низько цінувала супротивників. І головне – вона забула, що не в силі Бог, а в правді.

Проф. Ф. І. Шміт.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, вони повністю дотримуються етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

M. E. DOMANOVSKA, PhD (History)
Associate professor of the Department of Ukrainian Studies
e-mail: marina.domanovska@karazin.ua; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4287-7620
V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

M. A. KURUSHYNA, PhD (Philology),
Associate professor of the Department of Ukrainian Studies
e-mail: maryna.kurushyna@karazin.ua; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4265-5078
V.N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

FEDIR SCHMIDT. IMPRESSIONS OF A PRISONER OF WAR

(translated from Russian: by Maryna Domanovska, Maryna Kurushyna, continuance)

Relevance of the publication of the source. The text is the second and final part of the translation from Russian stories by Fedir Schmit (1877–1837) about his staying in German captivity, published in the Kharkiv newspaper "Yuzhny Kray" in January 1915. The famous Byzantine scholar, archaeologist, museum expert, and dean of the Faculty of History and Philology of Kharkiv University Fedir Schmit immediately after his return from Germany presents his memoirs, which are an important source of personal origin. It also complements the biography of the scientist with interesting details and observations. The emotional and chaotic presentation fully corresponds to the position of a patrial of the Russian Empire regarding the assessments of the causes and the beginning of the Great War, however, the scientist sincerely thanks his German colleagues for temporary shelter, the opportunity to continue his scientific studies, and the promotion of his exchange for a German officer. Fedir Schmit's memoir publications until recently remained unnoticed by researchers. Therefore, their translation into Ukrainian makes an important source on the history of the First World War and Kharkiv University available to the public.

Keywords: *Fedir Shmit, Kharkiv University, World War I, Berlin, captivity, memories, "Yuzhny Kray".*

Conflict of interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, they fully comply with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

Текст надійшов до редакції 31.08.2025. / The text was received by the editors 31.08.2025.
Текст затверджено до друку 05.10.2025. / The text is recommended for printing 05.10.2025.
Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.